

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

**ВІСНИК
ФІЛОСОФІЯ
ПОЛІТОЛОГІЯ**

Випуски 54-55

Засновано 1958 року

**Затверджено вченою радою
філософського факультету
(протокол № 5 від 24 лютого 2003 року)**

*У віснику містяться результати нових досліджень у галузі філософії та політології, а також тези доповідей на Міжнародній науковій конференції "Дні науки-2003".
Для наукових працівників, викладачів, студентів.*

*The Journal includes of the researches in the fields of philosophy and politology, and abstracts of papers on International scientific conference "Days of science-2003".
For scientists, professors, students.*

Редакційна колегія:

А.Є.Конверський, д-р філос. наук, проф. (відп. ред); **В.А.Бугров**, канд. філос. наук, доц. (відп. секр.); **Л.В.Губерський**, д-р філос. наук, проф., чл.-кор. НАН України; **І.С.Добронравова**, д-р філос. наук, проф.; **Кирилюк Ф.М.**, д-р філос. наук, проф.; **Л.Т.Левчук**, д-р філос. наук, проф.; **А.М.Лой**, д-р філос. наук, проф.; **В.І.Лубський**, д-р філос. наук, проф.; **М.І.Обушний**, д-р політ. наук, проф.; **В.І.Панченко**, д-р філос. наук, проф.; **М.Ю.Русин**, д-р філос. наук, проф.; **П.П.Шляхтун**, д-р філос. наук, проф.; **В.І.Ярошовець**, д-р філос. наук, проф.

Відповідальний за випуск В.А.Бугров, канд. філос. наук, доц.

Адреса редакційної колегії: 01033, Київ-33, МСП-1, вул. Володимирська, 64, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, філософський факультет, тел.239 3278.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, відповідної галузевої термінології, імен власних та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи не повертаються.

**Видано коштом Благодійної організації "Центр практичної філософії"
(Президент А.В.Толстоухов канд. філос. наук)**

З М І С Т
ВИПУСК 54
ФІЛОСОФІЯ

Огнев'юк В.О. Філософія громадянськості	7
Смирнова Г.Ю. Леся Українка про походження та суть релігії	18
<u>ПОЛІТОЛОГІЯ</u>	
Цвих В.Ф., Неліпа Д.В. Автономна модель соціального партнерства: західноєвропейський досвід	24
<u>НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ</u>	
Андросова В.І. Використання алкогольних напоїв в культових практиках	31
Барашева Ю.В. Истечение света в цвет: символика грехопадения в иконописи	31
Богданова І.Г. Вплив ісламського чинника на міжнародну політику	32
Бокал Г.В. Постановка проблеми онтологічного статусу універсалій в філософському спадку Боеція	33
Бондаревська І.А. "Імітативні техніки" літератури і філософський дискурс Бароко	34
Веремійчук І.П. Антифундаменталізм Г.В.Ф.Гегеля	35
Волошко Н.В. Романтичне розуміння свободи як досягнення гармонії на основі естетизму	36
Вороненко О.М. Парламентські коаліції як чинник політичного процесу	37
Голуб І.О. Спроба феноменологічного осмислення особливостей сприйняття людей з вадами зору та слуху	38
Голуб О. Категорії космоса и хаоса в представленнях о смерти	39
Горбунова А.В. Проблема сприйняття кольору у мистецтві (на матеріалі творчості В.Кандинського)	40
Дзюба О.В. Міф, магія та релігія в структурі сучасної суспільної свідомості	41
Діденко В.Ф. Просторово-часовий вимір філософії	42
Дубровіна К.О. Духовне пізнання світу за філософською концепцією П.Юркевича	43
Зальжечко В.А. Компаративистское видение проблемы диалога культур	44
Зоріна О.С. Пайдеія у творчості давньогрецької драматургії (Есхіл, Софокл, Евріпід)	45
Калуга В.Ф. Парадигма спільноти, заснованої на базі взаємної поваги і визнання	45
Карпенко І.П. Трансформація цінності в інформаційному суспільстві	46
Кисельов О.С. Екуменічні ідеї Митрополита Андрея Шептицького	47
Комаровская А.С. Л.Витгенштейн: маэстро философии или ее убийца?	48
Крамар І.В. Питання організованої демократії в працях Йозефа А.Шумпетера	49
Кривошеїна Е.Ю. Проблема ідентичності в умовах глобалізації: опыт России	50
Левицька О.М. Аналіз конфесійних розбіжностей у висвітленні проблеми Великого розколу 1054 року	52
Литвинов Д.С. Генеza ідей політичного елітизму	53
Литовка О.П. Філософська трансформація вчення Фрідріха Ніцше у поглядах Дмитра Донцова	54
Малая Н.В. Эвристический аспект правдоподобных рассуждений	54
Махлай С.М. Глибокий символізм та тлумачення змісту ікони в православ'ї	55
Морозов А.Ю. Політологічні та культурологічні аспекти "Нового світового порядку"	56
Нішкур А.В. До питання про новий світовий порядок	57
Онопрієнко М.В. Методологічне значення закону збереження інформації	58
Павлова Л.П. Соціально-релігійні проблеми розуміння історичної долі України в творах громадців	59
Пальчинская М.В. Использование Интернет в религиозной жизни современной Украины	60
Піддубна С.М. Християнські символи й українська художня література	61
Піонтковська Т.В. Софізм, паралогізм, парадокс	62
Рихлік В.А. Елітаризм: риси й цінності політичної еліти за М.Вебером	62
Руденко С.В. Категорія часу у філософсько-історичній концепції Віктора Петрова	63
Саух Ю.П. Глухі кути трансформації процесів української модернізації	64
Спінка Л.А. Комунікативна теорія як інструмент побудови національної ідентичності	65
Супрун А.Г. Поняття сміху в філософії М.В.Гоголя	66
Триліс Г.В. "Негуманный гуманизм" східної філософії	67
Уваров Ю.В. Суспільна свідомість як соціальний організм у філософському розумінні	68
Фесенко А.М. Значення та роль Єдиної православної церкви у розбудові Української держави	69
Фесенко С.Г. Роль культури педагога у системі освіти гуманістичного типу	70
Хромець В.Л. Проблема людини у православній містиці. Огляд у контексті сьогодення	71
Черненко Т.В. Віра в історико-гносеологічному вимірі філософії П.І.Ліницького	72
Шашок М.О. "Абсурдне" як мистецько-культурна категорія	73
Щекина Е. Практика и теория авангарда в деятельности салонов Издебского	74

ВИПУСК 54

ФІЛОСОФІЯ

В.О.Огнев'юк, канд. філос. наук

ФІЛОСОФІЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ

У статті йдеться про освітні принципи формування громадянської свідомості громадян сучасної України.

This article is about educational principles of formation of civil consciousness of citizens of contemporary Ukraine.

У далекі двадцяті роки минулого століття в школах України було запроваджено інтегрований навчальний курс – історія з громадянознавством. Через декілька років від ідеї громадянської освіти відмовилися, а з часом табували, визначивши, що "громадянське виховання – це реакційний напрям у буржуазній педагогіці епохи імперіалізму, який ставить за мету виховання, підготовку покоління молодих робітників – покірних слуг капіталізму"¹.

Відродження ідеї громадянської освіти в Україні пов'язане з ім'ям Василя Сухомлинського. У праці "Народження громадянина" педагог розглядає виховання рис громадянськості в контексті гуманізму. ершо-черговою умовою формування громадянина В.О.Сухомлинський вважав організацію емоційно насиченого діяльного життя учнівського колективу, що сприяє розвитку громадянської активності кожного індивіда. За В.О.Сухомлинським, підлітковий вік є особливо важливим для формування громадянина; риси громадянства, на його думку, виховуються під впливом різноманітних чинників педагогічного й соціального характеру. Він не вважав громадянську освіту провідною у формуванні громадянських якостей. Громадянськість у В.О.Сухомлинського включала в себе формування почуття приналежності до політичного ладу, перевагу загальних, суспільних інтересів над особистими, і, природно, не була позбавленою ідеологічних нашарувань того часу.

Але не будемо зупинятися на розгляді педагогічної спадщини В.Сухомлинського з цієї надзвичайно важливої для сучасної освіти теми, оскільки метою нашого дослідження є з'ясування цілі, завдань,

змісту і методів громадянської освіти крізь призму соціальної філософії.

Питання громадянської освіти знайшли відображення в таких наукових дослідженнях, як "Виховання громадянина: Психолого–педагогічний і народознавчий аспекти", дисертаційному дослідженні П.Вербицької "Організаційно–педагогічні засади громадянської освіти старшокласників"², публікації І.Іванюка за підсумками міжнародного семінару з проблем громадянської освіти³, серії статей В.Оржехівського з проблем громадянської освіти⁴, працях С.Рябова з питань демократичної громадянськості⁵, виданнях матеріалів наукових конференцій⁶. У цілому науково–бібліографічний показник публікацій з громадянської освіти нараховує майже 200 статей, наукових видань, посібників та підручників.

В Україні з'явилися й перші навчальні посібники з громадянської освіти для учнів та студентів⁷.

Зазначені дослідження, а також "Концепція громадянської освіти"⁸, дають можливість осмислити громадянську освіту як важливий чинник формування демократичної свідомості громадян України.

В умовах посткомуністичної трансформації розвиток системи громадянської освіти став важливою складовою перехідного процесу до сталої демократичної системи. Від дня проголошення незалежності процес становлення громадянської культури в Україні пройшов ряд етапів: утворення багатопартійної системи, альтернативні вибори, розвиток мережі недержавних організацій та добровільних об'єднань громадян тощо. Проте, існуюча в нашій державі система освіти ще недостатньо зорієнтована на формування у молоді демократичних цінностей, виховання громадянина демократичної держави. Навчально–виховному процесу не вистачає цілеспрямованості при формуванні демократичного світогляду, більшість учнів не набуває досвіду участі в громадському житті. Розрив між теоретичними знаннями та повсякденною соціальною практикою є помітною перешкодою на шляху громадянської освіти та виховання. Подолання цього розриву сприятиме поглибленню демократичних трансформацій у нашій державі.

Громадянська освіта є важливим компонентом демократичних перетворень ще й тому, що формує однаково поважне ставлення громадянина й до державних структур та організацій, й до індивідів. Громадяни в будь-якому суспільстві повинні вміти оцінювати конкуруючі пропозиції, політики. Навчальний заклад як осередок громадянської освіти має сприяти розвитку демократичної політичної культури, формуванню громадянської компетентності, політико-правових знань, політичних умінь, гідності та відповідальності молодих людей, усвідомленню й визначенню ними демократичних принципів життя та пріоритету прав людини.

Відтак розбудова сучасної системи громадянської освіти набуває надзвичайної актуальності, зумовленої існуючими реаліями політичного життя України: (1) суперечливістю зусиль, спрямованих на демократизацію суспільного життя, з боку різних політичних сил і влади; (2) недостатнім рівнем суспільного сприйняття демократичних цінностей; (3) сучасним станом відносин між державою та суспільством, громадянином та державою.

Зважаючи на зазначені чинники, Україна потребує системи громадянської освіти, яка б сприяла більш цілеспрямованому переходу до демократії, становленню демократичних принципів і цінностей особистості та суспільства, формуванню критичного та незалежного мислення громадян.

Прагнучи розвивати й зміцнювати "демократичну, соціальну, правову державу" (Конституція України), ми маємо наповнити ідеями громадянської освіти зміст і форми діяльності сучасної школи. В Україні успіх у здійсненні політичних, економічних, соціальних і духовних перетворень значною мірою залежить від того, як швидко вкоріняться й наскільки глибоко проникнуть у свідомість усіх без винятку членів суспільства принципи демократії.

Сучасна освіта покликана виробити в кожного громадянина звички, настанови й життєві цінності, без яких неможливе функціонування демократії. Трансформація цінностей і сенсу демократії від одного покоління до іншого може забезпечити умови для сталого розвитку українського суспільства.

Приймемо за основу, що громадянськість – це інтегративна риса особистості, яка дає змогу людині відчувати себе юридично,

соціально, морально, політично дієспроможною, отже, сформувати філософію громадянськості. Головними елементами громадянськості є моральна й правова культура, тобто почуття власної гідності, внутрішня свобода особистості, дисциплінованість, повага й довіра до громадян і органів влади, здатність виконувати свої обов'язки, гармонійно поєднувати патріотизм із почуттям поваги до інших народів. Моральна культура громадянина базується на національних і загальнолюдських моральних цінностях, а правова культура виступає суб'єктивною основою й передумовою існування правової держави; для якої притаманним є високий ступінь потреби у громадянських якостях особистості.

Саме довкола правової культури і має розбудовуватись громадянська освіта, що відповідає сучасним суспільним вимогам. Оскільки правова культура не зводиться до формального вивчення нормативних положень, а вимагає роздумів, усвідомлення особистого та універсального, то вона: (1) сприяє залученню молоді до громадянської освіти й формування цивілізаційної компетентності; (2) формує критичне вивчення законів, спонукає до участі в їх створенні та застосуванні; (3) вводить юнаків і дівчат у суть дилеми прав і обов'язків, допомагає усвідомленню ними свободи і прав особи в межах, що регулюються нормами моралі; (4) сприяє розвитку в молоді відчуття спільності Європейського дому як субстанції права і демократії, моралі й суспільних цінностей; (5) допомагає учням удосконалювати життя в навчальному закладі, засвоювати компоненти цивілізаційної компетентності; (6) забезпечує системне вивчення проблем суспільства та їх аргументацію, створює умови для упровадження у життя правових знань молоді; (7) сприяє поєднанню теоретичних знань із практикою суспільного життя.

Разом з тим, необхідно виховувати громадянські якості особистості, які мають жити її прагнення до участі в демократичному самоврядуванні. Формування у молоді розсудливості, здорового глузду, самостійності, сміливості, чутливості до проблем суспільного життя, здатності публічно обстоювати особисту думку, критичності та самокритичності, вміння сприймати критику, спроможності до об'єднання з іншими

людьми має стати основою виховання громадянина в сім'ї та навчальному закладі.

Перед громадянською освітою стоїть відповідальна мета – сформувати особистість, якій притаманна демократична культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність до компетентної участі у суспільному житті.

Серед завдань громадянської освіти необхідно виділити: (1) надання громадянам знань про демократичні здобутки сучасної цивілізації, демократичні надбання й традиції України; (2) формування мотивації, основних умінь і критично-конструктивного мислення, необхідних для відповідальної участі в суспільно-політичних процесах; (3) сприяння у формуванні активної позиції громадян щодо реалізації ідеалів і цінностей демократії в Україні; (4) створення умов для набуття молоддю досвіду громадянської діяльності та комунікативної взаємодії.

Для громадянської освіти в Україні превалюючими є такі загальнопедагогічні та дидактичні принципи: (1) *зорієнтованість на позитивні соціальні дії* спрямовує громадянську освіту на соціальні сподівання учнів, набуття позитивного досвіду соціальних дій, формування позитивного іміджу компетентної громадянськості; (2) *зв'язок з практичною діяльністю* як пріоритет для системи громадянської освіти, що передбачає зорієнтованість учнів на набуття навичок соціальної взаємодії, вміння самостійно аналізувати різноманітні ситуації, насамперед в оточуючому життєвому середовищі, здатність самостійно приймати відповідальні рішення й діяти у правовому полі; (3) *наступність і безперервність* зумовлює поетапне (згідно з віковими особливостями) розширення інформаційного, виховного, інструментального (практичного) обсягу системи освіти для демократії, що бере початок у дошкільному вихованні, включає всі етапи середньої, професійної освіти, а також освіти для дорослих, передбачає виховання постійної потреби опанування навичками громадянськості; (4) *гуманізм*, тобто пріоритетність ідеї прав і свобод людини, творчий розвиток особистості, виховання людської гідності, поваги до всіх форм власності, розуміння значущості особистісної автономності; співвіднесення

освітніх вимог з можливостями та природними здібностями дитини; (5) *демократичність*, тобто виховання духу соціальної солідарності, справедливості, вміння конструктивно взаємодіяти із суспільством та приймати рішення; діалогічний характер освіти, суб'єкт-суб'єктні відносини між педагогами й учнями; атмосфера взаємоповаги та довіри у шкільному колективі, учнівське самоврядування, відкритість і зв'язок школи з іншими чинниками процесу соціалізації (сім'я, дитячі й молодіжні громадські організації, засоби масової інформації, церква тощо); (6) *культуровідповідність* передбачає урахування у змісті громадянської освіти етнонаціонального, регіонального культурного і звичаєвого контексту, зв'язок шкільного колективу з місцевою громадою та участь у спільних з нею соціальних, культурних, природоохоронних акціях; (7) *полікультурність* зумовлює наповненість громадянської освіти ідеєю універсальності прав людини, а також ідеєю етнокультурного розмаїття України, Європи, світу, правової рівності національних культур; передбачає виховання особистості на засадах міжетнічної толерантності, поваги до представників інших культур, насамперед – в учнівському середовищі; означає практичну реалізацію прав представників української нації, інших етнічних спільнот на розвиток і збереження своєї мови, культурної самобутності у контексті формування української політичної нації; (8) *плюралізм* орієнтує на виховання поваги до засад політичної, ідеологічної, етнонаціональної, расової різноманітності; уникнення екстремістських поглядів і поведінки у життєдіяльності шкільного колективу, виховання толерантного ставлення до різних світоглядних, політичних доктрин, релігійних переконань, до діяльності у школі різних молодіжних громадських організацій; усвідомлення неприйнятності будь-якого політичного екстремізму; (9) *міждисциплінарність* забезпечує навчання і виховання громадянськості в процесі засвоєння різних навчальних дисциплін; узгодження змісту навчальних програм з метою та завданнями громадянської освіти.

Освіта покликана закладати основи демократичного світогляду, переконань, діяльності, гармонії громадянських прав і обов'язків. З огляду на це, зростає значення

створення такого педагогічного клімату в загальноосвітніх навчальних закладах, який максимально можливою мірою й відповідно до рівня розвитку учнів передбачатиме незалежність дій учня та його відповідальність за них. Ефективність формування освіти демократичних поглядів і цінностей зростає за умови, коли вони щоденно підтверджуються прикладами з життя навчального закладу й соціального оточення. Учні й студенти успішніше засвоюють уроки демократії з власного досвіду та суспільного життя. В цьому контексті надзвичайно важливим є розвиток різних форм громадянського життя: сім'ї, навчального закладу, засобів масової інформації, громадських організацій, профспілок та інших структур, що становлять інституційну форму громадянського суспільства. Дітей змалку необхідно навчати приймати свідомі рішення, розуміти й цінувати важливість правопорядку; юнаки й дівчата мають привчатись демонструвати толерантність до опонентів, докладати спільних зусиль для вдосконалення життя свого колективу, свого оточення. Лише у цьому разі молоді люди переконуються, що саме від них залежить їхня власна доля та доля суспільства, держави.

Але просто навчати підрастаюче покоління бути "хорошими людьми", як це спостерігається у ряді країн з усталеною державною незалежністю й одвічними демократичними традиціями, в Україні, де процеси державотворення і демократизації ще не завершилися, є недостатнім. Не у протиставленні держави особі, а у формуванні в учнів усвідомлення того, що поєднання зусиль правової демократичної держави та інститутів громадянського суспільства є запорукою гармонізації інтересів суспільства з прагненнями кожного окремого громадянина, – в цьому ми вбачаємо наріжний камінь громадянської освіти в Україні.

Освіта має сформувати в юнаків і дівчат переконання, що громадянське суспільство, як зазначає Е.Гелнер, являє собою збалансований "набір різноманітних неурядових інституцій, який виявляється достатньо потужним, щоб урівноважити державу, і, не перешкоджаючи їй виконувати важливу для неї місію охоронця суспільного спокою та посередника між найвпливовішими групами інтересів, здатен все ж не допустити явного

її переважання та недоцільності решти суспільства"⁹.

Навчання майбутніх громадян демократичного суспільства передбачає формування в них розуміння принципів системи державного управління, певного набору цінностей, уявлення про суспільство, в якому вони живуть, і способу життя. В цьому сенсі громадянську освіту не слід вважати ізольованим навчальним предметом. Вона природним чином пов'язана з усім, що учні вивчають і чим вони займаються не лише у стінах навчального закладу, але й за його межами. Звісно, усі знання й навички, про які вже йшлося, можуть бути зведені до спеціального курсу громадянської освіти (це завдання вже постало перед системою освіти), але принципи, цінності та інститути громадянської освіти мають реалізуватись і в традиційних для нашої країни навчальних дисциплінах.

Серед фундаментальних ідей демократії освіта повинна приділяти особливу увагу верховенству права, конституційним гарантіям свободи слова, зібрань, об'єднань, інших громадянських свобод, а також праву громадянина на вільний альтернативний вибір. Юнаки й дівчата переконуватимуться в тому, що реальне поєднання урядових і неурядових дій у сфері соціальної політики (охорона здоров'я, освіта, соціальний захист сім'ї, одиноких і літніх громадян) є тим інструментом, що зменшує негативні наслідки переходу українського суспільства до ринкової економіки. Так складатиметься система інтегрованого знання, оволодіння яким створює передумови для формування та розвитку демократичних цінностей і громадянських умінь особистості; їх становлення громадянською освітою надається більшого значення, ніж засвоєнню власне професійних знань та умінь.

При формуванні змісту громадянської освіти слід дотримуватись: (1) особистісної адресності, за якої у центрі навчально-виховного процесу стоять інтереси особи. За таких умов центральною ідеєю громадянської освіти є поняття невідчужуваних прав людини, а зміст її спрямовується на виховання громадянина демократичного суспільства, патріота України, який прагне вільного вибору й будує свою діяльність на основі визнання цінності прав людини. Особистісно зорієнтований підхід передбачає урахування вікових особливостей

учнів, розробку кожного конкретного етапу навчання за віковою вертикаллю у взаємопов'язаному контексті всього навчального процесу; (2) діяльнісного підходу, який визначає спрямування змісту громадянської освіти на розвиток уявлень і вмінь, що сприяють позитивній соціальній активності особистості. Цей підхід реалізується шляхом створення навчальних ситуацій, в яких на практиці апробуються засвоєні громадянські цінності. Реалізація цього підходу здійснюється через викладання глобальних проблем шляхом залучення локальних на основі позитивного досвіду участі учнів у громадському житті, здійснення різноманітних акцій, проєктів тощо; (3) конкретно-історичного підходу, який передбачає освоєння навчального матеріалу у цілому як історичної категорії, своєрідної моделі комплексу конкретних вимог суспільства щодо підготовки молоді до життєдіяльності в суспільстві на певному етапі його розвитку. Конкретно-історичний підхід спрямовує зміст громадянської освіти на вирішення завдань, найбільш актуальних для даного етапу розвитку українського суспільства.

Культурологічна функція освіти, зокрема шкільної, передбачає оновлення змісту навчання на засадах його гуманізації, гуманітаризації, цілеспрямованого використання надбань національної та світової культур. Зміни в змісті освіти є основним дієвим інструментом реформування освіти, приведення її у відповідність з оновленою метою, з потребами сьогодення. Пріоритет при реформуванні освіти надається не структурним змінам в її системі, створенню нових типів шкіл, а зміні її змісту, й стосується насамперед перебудови всіх навчальних програм відповідно до провідної ідеї освіти, їх взаємозв'язку, інтеграції в єдину систему сучасного знання.

Зміст громадянської освіти має спрямовуватись на досягнення визначених цілей як у навчанні, так і у вихованні. Успішність цієї освіти слід оцінювати не так за обсягом набутих учнями знань та вмінь, як за результативністю їх трансформування в світоглядні пріоритети й ціннісні настанови, формування громадянської культури особистості.

Громадянська освіта може розглядатися в якості комплексу інтегрованих знань (змісту) і як процес розвитку й поширення

цих знань як невід'ємної компоненти громадянського суспільства.

Як комплекс інтегрованих знань громадянська освіта являє собою складну динамічну систему, що поєднує: (1) громадянські знання, на основі яких формуються уявлення щодо форм і способів функціонування громадянина в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави; (2) громадянські вміння й досвід участі в соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань; (3) громадянські чесноти – норми, настанови, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства.

Громадянська освіта, як уже зазначалося, – один з основних чинників формування громадянської культури. В сучасній геополітичній ситуації громадянська культура особистості має формуватись не лише на основі національної культури й національних цінностей, але й з урахуванням цивілізаційної спадщини людства, плюралізму віросповідань та систем ідей, а також прагнення до універсалізації загальних правил і цінностей.

Складовими громадянської культури є громадянська освіченість, компетентність, досвід громадянської участі в життєдіяльності суспільства та громадянська зрілість особистості, що визначається духовно-моральними якостями, ціннісними орієнтаціями й світоглядно-психологічними характеристиками особи.

Зміст громадянської освіти охоплює: (1) *культурологічні знання*, ядром яких у системі освіти демократичної держави є культура міжлюдських (міжгрупових і міжособистісних) відносин. Оволодіння культурними надбаннями власної нації відбувається водночас із вихованням доброзичливого й поважного ставлення до культур інших народів, етнічних спільнот, які становлять культурне розмаїття регіону, України, Європи, міжнародного географічного регіону, світу. Одним із важливих чинників політичної й духовної консолідації українського полікультурного суспільства, формування української політичної нації є відродження української мови, вільне володіння всіма громадянами України ук-

раїнською мовою як державною, функціональна двомовність і багатомовність її громадян; (2) *філософські та аксіологічні знання* про громадянські, демократичні, загальнолюдські, національні цінності; (3) *політичні знання* щодо демократичних принципів функціонування політичної системи і влади та їх особливостей в Україні; процедури та механізмів формування й функціонування державних структур, порядку реалізації їх повноважень, апелювання до них; особливостей взаємодії органів державної влади й органів місцевого самоврядування та їх відповідальності перед громадянами; (4) *правові знання* щодо права як такого та його ролі в суспільстві; Конституції як Основного Закону; основ конституційного ладу країни; порядку формування та діяльності державних органів і органів місцевого самоврядування; знання щодо прав людини та механізмів їх захисту; обов'язків і відповідальності громадян; національних і міжнародних нормативних актів з цієї проблеми; (5) *економічні знання* щодо сутності ринкових відносин як елементу демократії; основних економічних принципів діяльності держави; фінансової системи, системи соціального забезпечення та соціального захисту; соціально-економічних аспектів екологічної проблеми; (6) *соціально-психологічні знання* щодо психологічної природи та сутності владно-підвладних відносин; мотивації соціальної поведінки особи; психологічних особливостей інформаційного впливу на свідомість людей; способів розв'язання конфліктних ситуацій; ефективності форм комунікативної взаємодії.

Усі поняття, включені до змісту громадянської освіти, є робочими й необхідні для реалізації в конкретних діях. Одним з основних завдань, яке має бути розв'язане системою громадянської освіти, є забезпечення мінімальної функціональної громадянської освіченості особи. Тому зміст освіти має бути спрямованим на здобуття учнями досвіду громадянських вчинків, основних громадянських умінь, зокрема: (1) реалізовувати своє право на участь у виборах та інших формах демократії; (2) обстоювати особисті права, беручи участь у діяльності об'єднань громадян і громадських акцій; (3) захищати особисті права за допомогою державних органів та органів місцевого самоврядування;

(4) обстоювати особисті права за допомогою апеляції до суду, правоохоронних і правозахисних організацій; (5) орієнтуватись в умовах ринкової економіки; відстоювати особисті права як споживача й платника податків; (6) використовувати типові прийоми та методи розв'язання проблемних ситуацій; (7) диференціювати емоційні й раціональні компоненти власного вибору; (8) критично сприймати інформацію, самостійно її аналізувати; (9) мати навички громадської комунікації.

Зміст громадянської освіти важливо зорієнтувати не лише на розвиток уявлень молоді про громадянськість та шляхи її реалізації на основі системи понять з різних галузей наукових знань, але й на формування емоційно-ціннісного компоненту громадянської культури особистості, що включає, насамперед: (1) усвідомлення абсолютної цінності прав людини, свободи особистості; (2) усвідомлення себе як громадянина і патріота України; (3) почуття власної гідності, гуманізм, толерантність, плюралізм, здатність до досягнення компромісу; (4) лояльне й водночас вимогливе ставлення до влади, законслухняність; (5) активну позицію щодо участі в демократичних перетвореннях; (6) усвідомлення себе як особистості, спроможної впливати на ситуацію в державі; (7) критичне сприйняття соціально-політичної інформації; усвідомлення можливості та цінності самостійного політичного вибору; (8) готовність відповідати за власні рішення та їхні наслідки; (9) усвідомлення взаємозалежності інтересів окремих людей та соціальних груп у суспільстві.

Оволодіння системою знань сприяє формуванню світоглядних орієнтацій особистості, виробленню власної філософії життєдіяльності, її самоідентифікації та самореалізації, формуванню таких її цивілізаційних компетенцій: (1) *політична й соціальна* – розкривається в умінні брати участь у виробленні спільних рішень, регулювати конфлікти ненасильницьким шляхом, брати відповідальність на себе, бути активним у функціонуванні та поліпшенні діяльності демократичних інститутів; (2) *економічна* – забезпечує передумови для повноцінної життєдіяльності в сфері матеріального виробництва, розподілу та споживання матеріальних ресурсів; (3) *мовна* – стосується опанування усним і письмовим мовленням державною, рідною та іншими мовами; (4) *багатокультурна* – формує здатність до діалогу, взає-

моповагу між громадянами, вміння жити у злагоді з представниками інших культур, мов і релігій; (5) *інформаційна* – забезпечує засвоєння нових технологій, розуміння їх необхідності та вміння їх застосовувати, формує критичне ставлення до інформації, що поширюється засобами масової інформації; (6) *освітня* – виявляється як розуміння необхідності й готовності до безперервної освіти впродовж життя; (7) *спрямована на збереження здоров'я* – формує не лише відповідне ставлення особистості до власного здоров'я, але й до людських і матеріальних ресурсів суспільства, що пов'язані із здоров'ям; (8) *екологічна* – створює передумови для гармонійних відносин між людиною та природою.

Як процес упровадження системи знань про людину й суспільство, громадянська освіта в навчальних закладах може здійснюватись у таких формах: (1) як навчальний предмет; (2) як міжпредметна форма діяльності в межах освітнього простору; (3) як організація позакласної та позашкільної діяльності (виховання); (4) як організація шкільного життя, що сприяє демократичній поведінці.

Відтак у системі шкільного життя, в його формальних і неформальних виявах ідеї громадянськості та демократії мають бути основними й наскрізними. При формуванні змісту громадянської освіти та запровадженні її у навчальний процес у межах предметно-тематичної моделі слід дотримуватись принципу послідовності та безперервності. Згідно з віковою вертикаллю зміст громадянської освіти може реалізовуватись як пропедевтичні (ознайомлювальні або підготовчі) курси в початковій та основній школі та як спеціалізовані тематичні курси в основній та старшій школі, професійно-технічних і вищих навчальних закладах.

Першою формою здійснення громадянської освіти є запровадження спеціалізованих навчальних курсів. Найдоцільніше уведення такого курсу в старших класах загальноосвітньої школи, професійно-технічних та вищих навчальних закладах I–II рівнів акредитації. Упровадження зазначеного курсу для молоді саме цієї вікової категорії має суттєві переваги. По-перше, вивчення курсу може спиратись на знання та навички в га-

лузі громадянства, що їх учні отримали раніше, під час вивчення громадянських "модулів" при опануванні інших предметів. Відтак курс виконує узагальнюючі завдання. Крім того, упровадження зазначеного предмету в старших класах відповідає віковим особливостям та інтересам юнаків і дівчат. Запроваджуючи цей курс, необхідно якнайповніше урахувати наявні в учнів громадянські знання, звернути увагу на профіль навчання, адже громадянська освіта має бути складовою освіти в класах будь-якої спеціалізації. Пропонується інтегрований курс, своєрідний узагальнюючий тренінг з питань демократії на порозі самостійного життя молодого громадянина.

Другою формою є упровадження змісту громадянської освіти до програм шкільних предметів, що вже викладаються. Найпридатнішими для цього є навчальні предмети інваріантної частини навчального плану: історія України, всесвітня історія, основи правознавства, українська та зарубіжна література.

Важливо використати потенціал кожного навчального процесу й курсу, їх зміст і методи навчання. При цьому провідна роль віддається суспільствознавчому циклу предметів.

Так, наприклад, при викладанні історії учні вивчають походження й розвиток демократії, процеси державотворення в Україні та в зарубіжних державах, порівнюють авторитарні режими й демократичні форми державного устрою, знайомляться з історією парламентаризму, становленням і розвитком законодавства, конституційними процесами, змістом Конституції України та законодавчими системами інших країн. В історичній ретроспективі постає доля людства, позначена боротьбою між демократією та авторитаризмом. У минулому авторитарна традиція була домінуючою; нині завдання освіти полягає в тому, щоб сприяти утвердженню демократії як способу організації людського суспільства в третьому тисячолітті.

Винятково важлива функція в поглибленні громадянської освіти школярів належить правознавству. Учні вивчають фундаментальні положення Конституції України, знайомляться із законами нашої держави, із власними правами й обов'язками, навчаються діяти у правовому полі в різноманітних життєвих ситуаціях.

Спрямування правознавчої освіти у практичне річище допомагає школярам знайти відповіді на безліч питань, що ставить перед ними життя: як влаштуватися на роботу? Якою є тривалість робочого дня? Чи можуть вони вже зараз бути власниками цінного майна? Чи можна залишити школу й піти працювати? Як поводитись у разі виникнення конфліктів з податковою інспекцією? Як діяти, коли придбана річ виявилась неякісною? тощо.

Особливе значення належить тут навчальним іграм: "Парламент України – Верховна Рада", "Президентський марафон", "Юридичний хокей", КВК та брейн-ринги з правової тематики. Активні форми навчання розвивають соціальні й інтелектуальні навички, якими повинен володіти громадянин демократичного суспільства. Вміле використання колективної діяльності, групових проєктів, обговорень у комітетах, запрошення відомих доповідачів сприятиме не лише підвищенню зацікавленості предметом і глибшому його засвоєнню, але й допоможе виробленню громадянських навичок і зростаючої прихильності до демократичних цінностей.

Досвідчені учителі завжди використовують можливість запросити на уроки лідерів громадських організацій, міських і сільських голів, урядовців, депутатів, політиків, політологів. Це сприяє глибшому ознайомленню школярів з тим, як працюють державні органи, парламент і уряд, політичні партії та громадські організації, органи місцевого самоврядування й виконавчої влади, забезпечує тісний зв'язок навчання з життям.

Важливо, щоб учитель працював на засадах творчої взаємодії з учнями. Для цього слід поступово делегувати їм окремі функції з управління навчанням. У процесі співтворчості школяр, особливо старшокласник, виступає доповідачем, опонентом у дискусії, рецензентом виступу товариша, модератором дискусії, референтом виступаючого, а відтак – партнером учителя. Поступово учитель залучає учнів і до процесу оцінювання знань. Це робить їх повноправними партнерами у керівництві навчальним процесом, що значно підвищує активність школярів, їхню зацікавленість і відповідальність, стимулює співтворчість.

Отже, кожен навчальний предмет покликаний виконувати важливу місію в реалізації компоненту громадянської освіти. Скажімо, цілком можливим є упровадження окремих елементів змісту громадянської освіти до курсів іноземної мови, географії. Великі можливості надають навчальні курси інваріантної та варіативної частини: "Права людини", "Людина і світ", "Основи економіки", "Я і Україна" тощо. Ці предмети дають учням безпосередні знання щодо теоретичних засад демократії, історичного розвитку сучасних демократичних суспільств, політичної системи та конституційного устрою української держави, взаємозв'язку політичної та економічної систем, соціальної структури і норм соціальної взаємодії, прав людини та механізмів їх захисту, тенденцій розвитку світового культурного процесу. Певні можливості розвитку громадянських чеснот, таких як здатність робити вибір і відповідати за це, формування комунікативних навичок та вмінь конструктивно розв'язувати конфлікти, толерантність, дають курси "Основи психології", "Психологія спілкування", соціально-психологічні тренінги. Предмети суспільно-гуманітарного циклу формують базовий комплекс громадянських умінь і навичок, систему демократичних пріоритетів і цінностей особистості.

Передача знань та інформації, що сприяє утвердженню гуманістичних, громадянських цінностей, може здійснюватись і при вивченні негуманітарних предметів (природничо-математичного циклу тощо), які розкривають цілісність світу, взаємозв'язок людини з природою, прищеплюють відповідальність за збереження природного довкілля, сприяють розвитку критичного мислення та аналізу.

Зміст громадянської освіти можна вводити до вивчення різних предметів, зокрема, шляхом розробки блоків-модулів для кожного уроку, де є можливим і планується впровадження громадянознавчого змісту.

Формами громадянської освіти можуть також бути освітні або навчально-виховні творчі програми: "Я – громадянин України", "Я і економіка", "Особистість", "Лідер", "Я і моя сім'я", "Я – людина" тощо.

Втім, навчання громадянськості, виховання громадянина не слід обмежувати лише навчальними курсами, спеціалізованими дисциплінами або сумою окремих гу-

манітарних предметів і тем. Важливу роль у цьому відіграє організація позакласної та позашкільної виховної роботи, що сприяє розвитку громадянських якостей та умінь. Це є третьою формою реалізації громадянської освіти.

Для цього можна застосовувати найрізноманітніші форми та методи роботи: традиційні предметні тижні, лекції, творчі зустрічі, екскурсії та експедиції громадянсько-навчального характеру. Доцільним є проведення диспутів, дебатів і різних заходів змагального характеру. Розвиткові громадянської освіти сприяє також діяльність дитячих клубів різного спрямування, дитячих і молодіжних громадських організацій. Беручи участь у їхній роботі, учні, з одного боку, отримують безпосередній громадянський досвід, а з іншого – залучаються до проведення різноманітних заходів, у тому числі з громадянсько-навчальної тематики.

На жаль, останнім часом у загальноосвітніх навчальних закладах України значно менше уваги приділяється позашкільній та позакласній роботі, залученню учнів до діяльності громадських організацій, що негативно позначається на формуванні громадянської активності школярів. Відродження громадсько-політичних клубів старшокласників, дискусійних центрів, клубів за інтересами, шкільних газет, органів учнівського самоврядування, наповнених принципово новим змістом, дасть можливість школярам набутти важливого досвіду участі в громадському житті, навчитись приймати важливі рішення, обирати лідерів, делегувати частину прав певним органам чи особам.

Ефективним засобом навчання демократії може слугувати набутий досвід учнівського самоврядування. Зовсім не дитячими іграми є учнівські "парламенти" і "ради". Саме завдяки їм кожен школяр на власному досвіді навчається демократичним формам управління. Важливо, щоб орган учнівського самоврядування, перш ніж приймати рішення й виступати від імені всього учнівського колективу, мав досвід щодо формування бюджету культурних і розважальних заходів та розпорядження цим бюджетом. І хоча сфера юрисдикції учнівського самоврядування є обмеженою, все ж, учні вчаться застосовувати демократію на практиці. Вони послуговуються механізмом

висунення кандидатів на зайняття посад, мотивуючи переваги одних над іншими, беруть участь у голосуванні, можуть бути самі обраними. Так набувається неоціненний досвід життя в демократичному суспільстві.

Певні демократичні та громадянські цінності діти засвоюють, беручи участь у повсякденному житті школи, спільноти, громади. При цьому школа може виступати як модель світу дорослих, що є четвертою формою упровадження громадянської освіти. Практичною формою демократії для учнів має стати учнівське самоврядування. Воно формує навички проведення передвиборних кампаній, участі у виборах, розробки й реалізації власної політичної програми, апеляції до владних структур з метою захисту особистих прав, ефективної взаємодії з владою. Органи учнівського самоврядування мають забезпечити розробку кодексу поведінки учня, його демократичне обговорення й подальше чітке дотримання, здійснюючи тим самим правову підготовку учнів, а також вести пошук ефективних шляхів співпраці зі шкільною адміністрацією.

Важливим завданням громадянської освіти є оптимізація процесу соціалізації учнів, спрямування їх на соціальну практику. Освіта взагалі – це процес соціалізації, завдяки якому учні вчаться бути громадянами; громадянські знання та навички мають відповідати потребам їхніх взаємовідносин з довколишнім світом. У формуванні громадянина важливе значення має залучення його до участі у громадських акціях та ініціативах (благодійна допомога, екологічні проекти, соціологічні опитування тощо). Уміння визначати проблеми свого колективу і – ширше – своєї спільноти, прагнення до участі у розв'язанні цих проблем є ознаками соціальної активності молодої людини.

Ефективна громадянська освіта можлива лише за умов створення демократичного клімату в самій школі, про що вже йшлося. Проте слід зауважити, що виховання толерантності повинно здійснюватись самим укладом шкільного життя і, найперше, – взаєминами учня й учителя, учня з іншими учнями, учителя з іншими учителями, директора й учня, директора й учителя, учителя й батьків.

У школі необхідно створити такий морально-психологічний клімат, у якому будь-яка

нетерпимість виглядала б анахронізмом. Атмосфера шкільного життя має бути насиченою повагою до особистості. Важливо, щоб принципи організації шкільного життя спиралися на демократичні засади, адже все, що відбувається у школі, є частиною навчання й виховання. Діти навчаються у системі стосунків дитячого і дорослого колективу на тих видах діяльності, в яких беруть участь; на обов'язках, які виконують; на свободі, яку мають; на обмеженнях свободи, прийнятих у суспільстві. Діти можуть вчитись демократизмові, а вчителі – навчати демократії, лише тоді, коли впродовж навчального дня, з дня в день, з місяця в місяць, з року в рік на практиці будуть використовуватись і моделюватись демократичні цінності, принципи та інститути. Школа має сформувати таке виховне середовище, в якому зразково реалізовуватимуться демократичні принципи й традиції. Разом з тим, вчителі та учні мають усвідомлювати, що демократія є також не позбавленою недоліків, а тому надмірна її ідеалізація може призвести до серйозних проблем. Саме тому демократія повинна розглядатись не як найдосконаліша система, а як більш прийнятна форма суспільного й державного устрою з-поміж інших, уже випробуваних історією моделей.

Ефективність громадянської освіти значною мірою визначається методами її упровадження.

Сучасна українська школа має чималий досвід викладання дисциплін традиційними методами (лекції, семінари, диспути, бесіди, самостійна робота з підручниками та періодикою, написання рефератів, учнівські доповіді). Потенціал цих методів з точки зору завдань громадянської освіти є досить значним: вони дають змогу подати різноманітну інформацію, акцентувати увагу на ключових аспектах теми, ознайомити з різними концепціями та підходами до проблеми, зробити загальні висновки. Проте, традиційні методи не орієнтовані на активну взаємодію учня з учителем та учнів між собою, самостійне й спільне прийняття рішень, що має бути вирішальною передумовою громадянської активності членів суспільства в майбутньому.

Тому в громадянській освіті пріоритетними мають бути активні методи, що стимулюють творчість, ініціативу, самостійне та критичне мислення, базуються на принципі багатосторонньої взаємодії.

До активних методів віднесені різноманітні види дискусії ("гудіння бджіл", "сніжки", дискусія-симпозіум, "концентричне коло" та ін.), ситуаційно-рольові ігри, ігри-драматизації, "мозкові атаки", інтелектуальні аукціони із застосуванням аналізу проблемної ситуації. Важливе місце посідає проектна робота: організація різноманітних проектів та кампаній, видання газет і журналів тощо.

У процесі навчання важливе значення мають різноманітні дидактичні посібники й матеріали. Чим частіше та ширше їх використовують, тим глибшим стає переконання учнів, що в демократичному суспільстві громадяни повинні мати доступ до широкої мережі інформації. До таких дидактичних джерел належать підручники й посібники, монографії, художні твори, документи міжнародних організацій, конституції держав тощо. При цьому слід активно використовувати засоби масової інформації, теле- і радіопередачі, статті, статистичні дані, матеріали соціологічних опитувань тощо. Це – незамінний матеріал для ознайомлення з громадською думкою, пізнання проблем державного управління, економіки, державної політики, культури, спорту.

Застосування наведених форм і методів громадянської освіти в процесі виховання покликане сформувати в особистості когнітивні та поведінкові норми. Завдяки останнім індивід розвиває в собі уміння міркувати, аналізувати, ставити запитання й віднаходити на них відповіді, критично та всебічно розглядати проблему, робити власні висновки, брати участь у громадському житті, орієнтуватися й адаптуватися в нових соціальних умовах, захищати особисті інтереси, поважати інтереси й права інших, досягати завдань самореалізації тощо.

В організації громадянської освіти провідну роль відіграють навчальні заклади (формальної і неформальної освіти): дошкільні, загальноосвітні (загальноосвітні навчальні заклади I-III ступенів, гімназії, колегіуми, ліцеї, спеціалізовані школи), професійно-технічні; вищі навчальні заклади I-IV рівнів акредитації (коледжі, технікуми, училища, інститути, університети, академії, заклади післядипломної освіти та ін.); позашкільні навчальні заклади (центри, будинки, станції, установи, клуби, бібліотеки); заклади та установи культури, гро-

мадські (неурядові) організації. Причому на шкільні роки припадає ключовий період формування громадянської культури, громадянських цінностей, самоусвідомлення молодого людини, включаючи національну самоідентифікацію.

У формуванні громадянськості важлива роль має належати сімейному вихованню. Саме в сім'ї формуються базові цінності світогляду молодого громадянина демократичної держави.

Сім'я має залишатись природним середовищем для фізичного, психічного, соціального й духовного розвитку дитини, її матеріального забезпечення, й нести відповідальність за створення належних умов для цього. Вона повинна виступати основним джерелом емоційної підтримки, психологічного захисту, засобом збереження й передання національно-культурних цінностей прийдешнім поколінням. Саме тут закладаються підвалини національної ідентифікації. З перших днів життя людини образи батьків, знайомих, картини природного оточення, звуки, мова, іграшки, меблі, одяг тощо активно включаються у створення віртуальної реальності у свідомості дитини й дають новий сплав, формуючи її неповторний внутрішній світ, недоступний баченню й розумінню сторонніх, навіть близьких людей.

З перших років життя дитина сприймає й засвоює манери та стиль спілкування членів своєї родини, друзів сім'ї, найближчого її оточення. Так формуються ціннісні орієнтації, ставлення до оточуючих, до громадського життя, суспільних інститутів. Сформована в роки дитинства система цінностей визначає світосприймання людини протягом усього її життя. В українців родина завжди мала визначальне значення. Та й нині, як свідчать соціологічні дослідження, родина в пріоритетах молоді посідає перше місце. Освіта має враховувати цей чинник і сприяти піднесенню загальнокультурного, загальнополітичного рівня сім'ї та рівня її демократичної культури.

На становлення громадянської свідомості, впливає також діяльність політичних партій, громадських організацій та асоціацій (молодіжних, жіночих, правозахисних, екологічних тощо).

Завдання громадянської освіти та просвіти мають також виконувати засоби масової інформації, пропагуючи ідеї грома-

дянськості, публікуючи відповідні матеріали, випускаючи навчальні теле- та радіопередачі.

Сприятти досягненню цілей громадянської освіти покликані різні благодійні та філантропічні організації, фонди шляхом підтримки організації виховних заходів, конкурсів, семінарів, тренінгів, надання грантів для розробки науково-методичних матеріалів, посібників, підручників, фінансової підтримки публікацій.

Так реалізується навчально-виховна модель, в якій взаємодіють усі складові процесу виховання громадянина: родина, навчальні заклади всіх рівнів і типів, соціальні партнери, громадські об'єднання, засоби масової інформації.

Громадянська освіта може бути ефективною лише за умов створення широкого культурного контексту, причетності всього суспільства до справи утвердження демократії, надання вихованцям прикладів ефективною громадянської дії.

Отже, соціально-філософський аналіз становлення громадянської освіти в Україні свідчить, що громадянська освіта потребує системного підходу й урахування всіх чинників формування філософії громадянськості.

Урахування впливу сім'ї, засобів масової інформації, громадських організацій та демократичного клімату суспільства на формування особистісних рис громадянина України та його демократичної ментальності – напрями, що потребують подальших наукових досліджень.

¹ Педагогический словарь. – М., 1960. – Т.1. – С.281; ² Див.: Виховання громадянина: Психолого-педагогічний і народознавчий аспекти: Навчально-методичний посібник / П.О.Ігнатенко, В.Л.Поплужний, Н.І.Косарева, Л.В.Крицька. – К., 1997; Основи демократії: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / За заг. ред. А.Колодій. – К., 2002; Вербицька П. Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників: Дис. ... канд. пед. наук. – Луцьк, 2000; ³ Див.: Іванюк І. Хто є справжній громадянин?: Міжнародний семінар з проблем громадянської освіти // Відродження. – 1999. – № 3. – С.12–14; ⁴ Див.: Оржехівський В. Від громадянської освіти до громадянської культури // Відродження. – 1999. – № 6. – С.25–26; 2000. – № 1. – С.10–11; Оржехівський В. Громадянська освіта формує громадяни-

на // Відродження. – 1998. – № 2. – С. 2–4; 2000. – № 1. – С. 3–5; ⁵ Див.: Рябов С. Демократична громадянськість: концептуально–методологічні проблеми громадянської освіти: Конспект лекцій. – К., 2001; Рябов С. Політологічна теорія держави: Навч. посіб. – К., 1996; ⁶ Див.: Громадянська освіта в Україні: Матеріали конф. – Київ, 2000 р., 26–27 трав., – К., 2000; Желіба О. "Громадянська освіта в Україні: досвід, пошуки, перспективи": [Про Всеукр. наук.–метод. конф., м. Ніжин] // Інформ. бюл. Проекту „Освіта для демократії в Україні”. – 2002. – Вип. 7. – С. 1–2; Зарудна Н. "Освіта для демократії. Європейські заняття в Україні": Нотатки з Міжнар. семінару // Освіта України. – 1999. – № 37–38. – С. 8; Освіта для демократії. – К., 2000; ⁷ Див.: Бібік Н., Ілляш М. Зростаємо громадянами: Розповідь про Конституцію України: Навч. посіб. – К., 2000; Ми – громадяни України: Навч. посіб. з громадян. освіти для 9 (10) кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. / О. Пометун, О. Дем'янчук, І. Ігнатова та ін.; За ред. О. Пометун. – К., 2002; Основи громадянської освіти: Експерим. навч. посіб. для учнів 8 кл. / Л. Калиновська, І. Пархоменко, В. Поздняков, П. Полянський та ін. – К., 1999; ⁸ Див.: Концепція громадянської освіти в Україні // Інформаційний бюлетень Проекту "Освіта для демократії в Україні". – К., 2000. – Вип. 2; ⁹ Gellner Ernest. Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals. – London, 1994. – P. 5.

Надійшла до редколегії 17 лютого 2003 року

Г.Ю. Смирнова, викл.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА СУТНІСТЬ РЕЛІГІЇ

У статті досліджуються погляди Лесі Українки на виникнення та становлення релігій.

Lesya Ukrainkas' views on origin and setting religion is considered in the article.

Історична природа та історичний шлях розвитку релігії розглядаються Лесею Українкою у суспільно–культурному контексті, що, зокрема, передбачає: історіософський підхід до оцінки релігії; визначення релігії як форми духовної культури; розуміння коренів релігії у суспільній та пізнавальній сферах діяльності людства; порівняння світсько–наукового і релігійного пояснення світу як протилежних; використання релігії для характеристики пам'яток і процесів історії та культури, які у значному своєму діапазоні так чи інакше пов'язані з нею; визнання того, що релігія може як заважати, так і слугувати поступу суспільства, залежно від чого

їй треба давати їй історичну і моральну оцінку; аналіз зв'язків між релігією і політичними, громадськими, соціальними проблемами; розгляд релігійного у зв'язку з національним (але із застереженням проти віднесення певної історичної форми релігії до національних ознак); вимогу визнання пріоритету загальнолюдських цінностей над груповими цінностями та інтересами (релігійними, національними тощо) заради примирення й об'єднання представників усіх релігій, націй, соціальних верств, культурних груп.

Урахування і дослідження всіх цих аспектів розгляду релігії Лесею Українкою дає змогу, на наш погляд, відтворити у цілісному і вичерпному вигляді її концепцію виникнення й становлення релігії як суспільно–історичного феномену.

Головними текстологічними джерелами для вивчення поглядів Лесі Українки на релігію саме як на продукт історії мають бути названі такі її праці: "Стародавня історія східних народів", "Одержима", "Замітки з приводу статті "Політика і етика", "Джон Мільтон", "Утопія в белетристиці", "Державний лад" та епістолярна спадщина письменниці, а саме листування з М. Драгомановим, О. Кобилянською, А. Кримським, О. Пчілкою.

У цих творах вона характеризувала феномен релігії, але якогось одного повного категоріального визначення релігії у працях Лесі Українки немає. Разом з тим, аналіз відповідних фрагментів її висловлювань дозволяє з певністю стверджувати, що в основному вона схилилася до визначення релігії як певної специфічної форми людської свідомості, як продукту культурно–історичного процесу. Виходячи з усього написаного нею із сакральних питань, можна зробити висновок, що релігію вона відносила до явищ духовної культури. Релігія характеризується нею як такий історичний феномен, що виник у певний період історії і зумовлений пошуком людьми пояснення причин життєвих і природних явищ, перед якими вони були безсилі. Цей феномен змінюється з часом, як змінюються люди. Релігія, як вважала поетеса, – це перша відносно самостійна форма суспільної свідомості.

Леся Українка у своїй релігієзнавчих поглядах виходила з того, що в умовах первісного суспільства релігія була універсальною